

Національна академія наук України
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІСТОРИЧНІ ЗОШИТИ

П. М. Бондарчук

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНА ПОЛІТИКА
БІЛШОВИКІВ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ
1920-Х РОКІВ

Київ 1998

Бондарчук П.М. Національно-культурна політика більшовиків в Україні на початку 1920-х років / Інститут історії України НАН України. - К., 1998.

У брошурі зроблена спроба висвітлити маловідому сторінку історії України - політику більшовиків щодо національно-культурного розвитку українського народу на початку 1920-х років.

БОНДАРЧУК Петро Миколайович аспірант
Інституту історії України НАН України.

Автор вміщених матеріалів висловлює особисту точку зору, що не обов'язково збігається з точкою зору редколегії.

Редколегія:

С.В.Кульчицький (головний редактор), О.І.Ганжа (відповідальний секретар), О.І.Гуржій, В.М.Даниленко, М.Ф.Дмитрієнко, В.С.Коваль, М.В.Коваль, І.С.Хміль, Н.А.Шин

Авторська редакція

Оригінал-макет підготував

Коректор

Набір підготувала Н.Ф.Васильєва

У разі пересуду матеріалів узгодження з редколегією обов'язкове

ISBN 966-02-0636-4

Інститут історії України НАН України

Події національно-демократичної революції 1917-1920 рр., що продемонстрували прагнення багатьох українців до державної незалежності і розвитку власної культури, зумовили більшовиків змінити ставлення до української проблеми. У свідомості багатьох партійних і державних керівників дедалі більше і більше утверджувалось розуміння того, що для оволодіння українськими масами потрібно йти на певні поступки в національно-культурній сфері; без цього існувала загроза, що український національно-визвольний рух, придушений та загнаний в підпілля, знову оживе і буде загрожувати самому існуванню радянської влади в Україні.

Один з перших кроків більшовиків у цьому напрямку був зроблений ще в грудні 1919 р., коли VIII конференція РКП(б) у резолюції "Про радянську владу на Україні" відзначила: "Зважаючи на те, що українська культура (мова, школа і т.д.) протягом віків придушувалась царизмом і експлуаторськими класами Росії, ЦК РКП(б) ставить в обов'язок всім членам партії всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови і культури... негайно ж повинні бути вжиті заходи, щоб в усіх установах була достатня кількість службовців, які володіють українською мовою, і щоб надалі всі службовці вміли розмовляти українською мовою"¹.

Такі поступки українцям були продиктовані в першу чергу подіями громадянської війни. Було зрозуміло, що

великодержавницька позиція шкодить зміцненню більшовицької влади в Україні. Тому було вирішено здійснити певні практичні заходи для сприяння розвитку української мови та культури. Не останню роль зіграв і той факт, що більшовики за складних умов громадянської війни намагались дійти до консенсусу з боротьбістами - а це означало, що потрібно йти на певні компроміси. "Ми обіцяли боротьбістам максимум поступок... Ми довели, що ці поступки зроблено зовсім правильно ..."² - відзначав В.І.Ленін на IX з'їзді РКП(б).

Партія перший раз прийняла в рахунок національні відмінності України і шукала способів як подолати спадщину царської Росії. Однак, резолюція не відображала дійсного стану речей. Хоча бар'єри на шляху розвитку української мови й усувались, українська мова ніколи б не стала рівною російській, якби не були зроблені подальші кроки у напрямку подолання спадщини русифікаторської політики. Не дивлячись на те, що в резолюції заперечувалось зведення української мови до другорядної, однак, вона давала мало можливостей, щоб підняти її на вищий рівень. Резолюція лише поверхово зачіпила ті суттєві речі, які потребували корінних змін. Але, навіть у такому вигляді, вона була значним кроком уперед, порівнянно з попереднім ставленням до української мови і культури.

Однак, на той час для реалізації навіть обмежених більшовицьких планів склалась несприятлива ситуація: Україна була зайнята антибільшовицькими силами, український радянський уряд і партійне керівництво знаходились поза межами республіки. Крім того, скромним поступкам національним почуттям не сприяла позиція старого українського уряду. Партійні керівники часто відкрито виступали проти

використання української мови урядовими службовцями. На думку деякого з них, ця мова не була важливою для використання навіть у сільській місцевості³. Уряд слідував певній централізаційній політиці, в якій не тільки урядові функції, але й керівництво громадськими організаціями, такими як профспілки, переміщувалось до Москви. Так, I Всеукраїнським з'їздом профспілок, який відбувся в кінці квітня - на початку травня 1919 р., було проголошено, що з'їзд "... твердо став на точку зору встановлення безпосереднього зв'язку з Всеросійським професійним рухом" і "... постановив ліквідувати крайове професійне об'єднання, ... і вибравши 3-х чоловік в Президію ВЦРПС, підтвердив таким чином єдність Всеросійського професійного руху"⁴.

Централізаційна політика, як і деякі заходи економічного характеру, призвели до масової міграції інтелігенції з України та посилення невдоволення серед народних мас.

Новий український радянський уряд намагався виправити становище, але він був витіснений польськими військами з Києва до Харкова. Крім того, на чолі уряду залишився Х.Г.Раковський, який не відзначався раніше лояльністю до національних поступок українцям. Зокрема, йому належать слова, сказані на III Всеукраїнському з'їзді Рад: "Ми заявляємо, що в цей момент говорити, що тут та чи інша мова є державна мова або мова, яка першенствує, було б однаково шкідливо для революції. Якби ми оголосили українську мову державною, то це означало б, що ми віддаємо владу поміщикам, дрібнобуржуазній інтелігенції, яка настроєна антиреволюційно, яка була з Петлюрою і лишилася тут, а тепер хоче бути робітничо-селянською"⁵.

Противниками проведення українізаційних заходів було багато комуністів із східних індустріальних регіонів. Тим не менше, 27 лютого 1920 р. ВУЦВК видав декрет, згідно якого “українська мова в усіх цивільних і військових установах повинна застосовуватись нарівні з великоруською”⁶. Прийом заяв та інших документів українською мовою ставав для установ обов’язковим. Винні в порушенні декрету повинні були відповідати “за всією суворістю військово-революційних законів”⁷.

У березні 1920 р. ці урядові дії були підхоплені партією, яка почала збільшувати представництво українців у партійних організаціях. На IV конференції КП(б)У було вирішено допустити у більшовицькі ряди боротьбистів. Але необхідно зазначити, що цей тактичний хід КП(б)У прийняла під тиском керівництва РКП(б), в першу чергу В.І.Леніна.

24 березня 1920 р. ЦК—УКП(боротьбистів) прийняв постанову “Про ліквідацію партії”⁸. Прийом боротьбистів у КП(б)У здійснювали спеціальні комісії з трьох чоловік при губернських і повітових партійних комітетах за участю представників від боротьбистів⁹, але остаточне рішення приймали губернські і повітові комітети КП(б)У. Тому в КП(б)У шляхом індивідуального відбору потрапила незначна частина боротьбистів, всього більш ніж 4 тис. чоловік¹⁰. Даючи оцінку цій акції, В.І.Ленін на IX з’їзді РКП(б) сказав: “Ми цю партію (боротьбистів) перересстрували і замість повстання боротьбистів, яке було неминуче, ми одержали, завдяки правильній лінії ЦК... те, що все краще, що було серед боротьбистів, увійшло в нашу партію під нашим контролем, з нашого визнання, а решта зникла з політичної сцени. Ця перемога варта пари добрих битв”¹¹.

Деякі з боротьбистів отримали вищі урядові посади. Так, Терлецький і Гринько увійшли до складу уряду; останній очолив Наркомат освіти. Згодом два інших боротьбисти, В.М.Блакитний і О.Я.Шумський, стали членами ЦК КП(б)У¹².

Досягти консенсусу більшовики намагались і з представниками інших лівих партій, які знаходились в еміграції. Їм пропонували повернутись на Батьківщину і зайняти посади в українському радянському урядові. Зокрема, В.К.Винниченко отримав посади заступника голови Раднаркому і наркома закордонних справ, був обраний до ЦК КП(б)У¹³. Однак невдовзі він знову залишає Україну, на цей раз - назавжди. Однією з причин, як відзначалось на V конференції КП(б)У була "обставина, що... його не включили в члени Політбюро ..." ¹⁴.

Певний поступ в цей період спостерігався у сприянні національно-культурному розвитку національних меншостей України. Організовувались національні клуби¹⁵, при губпарткомах і райкомах створювались національні відділи¹⁶, при Наркомосі - національні секції¹⁷.

Деяко помітнішими були успіхи, досягнуті безпосередньо в сфері мови та культури. Протягом 1920 р. проводилась політика щодо розширення сфери використання української мови. Здійснювався перехід з російської мови викладання на українську у початкових школах та установах політосвіти в сільській місцевості. Україномовними став ряд видань, зокрема "Вісті" - орган ВУЦВК. Останні досягнення були дуже важливими, оскільки преса, за висловом В.М.Блакитного, була "великим знаряддям русифікації, самою найбільшою перепорою до поступового згладжування мовної і національної різниці" між містом і селом¹⁸.

Були зроблені перші кроки в напрямку українізації армії. 21 лютого 1920 р. Реввійськрадою Південно-Західного фронту була розіслана інструкція, в якій усьому командному складу пропонувалось у стосунках з населенням користуватись українською мовою нарівні з російською¹⁹. З метою підготовки командного складу для українських військових формувань були створені школи Червоних старшин з українською мовою викладання у Києві та Харкові²⁰.

Питання про впровадження української мови у школах і радянських установах знайшло своє відображення в постанові РНК УСРР від 21 вересня 1920 р.²¹ Згідно цього документу в усіх навчально-виховних закладах з українською мовою викладання запроваджувалось обов'язкове вивчення української мови. Наркомосові було доручено терміново розробити план розвитку виховних і освітніх закладів з українською мовою викладання. Державному видавництву України (ДВУ) покладалось в обов'язок видання достатньої кількості україномовних підручників і художньої літератури. Що ж стосується урядових службовців, то вони повинні були вивчати українську мову у вечірніх школах. В постанові давались також вказівки щодо вжиття відповідних заходів для прийняття на роботу тих осіб, які володіють українською мовою. Не було обійдено увагою і пресу: у кожному губернському місті повинно бути не менше однієї україномовної газети.

Слід зазначити, що на початку 20-х років на користь української мови, крім зазначених вище, було прийнято ряд інших постанов і декретів. Ще 9 березня 1919 р. було вирішено: українська мова, географія та історія повинні викладатись у школах (III з'їзд Рад); українська мова мусить бути допущена

нарівні з російською у всіх державних установах (21 лютого 1920 р., ВУЦВК і 2 травня 1920 р., IV з'їзд Рад); українські дисципліни повинні викладатись в учительських семінаріях і на вчительських курсах (4 травня 1920 р., Наркомос); рекомендується здійснювати процес навчання у школах українською мовою і організувати курси української мови для службовців (19 лютого 1921 р., РНК УСРР); українська мова як мова більшості населення повинна викладатись в усіх навчально-виховних закладах УСРР (Кодекс законів про народну освіту, затверджений ВУЦВК 22 листопада 1922 р.)²².

Пропозицій сприяння розвитку української мови не бракувало й у партійних постановах. Крім зазначеної вище резолюції VIII з'їзду РКП(б) "Про радянську владу на Україні", було прийнято ряд інших, серед них: резолюція X з'їзду РКП(б) "Про сучасні завдання партії в національній політиці" (15 березня 1921 р.); резолюція I Всеукраїнської конференції КП(б)У з національного питання (2-4 травня 1921 р.); резолюції пленумів ЦК КП(б)У (6 лютого та 17 жовтня), III Всеукраїнської конференції КП(б)У (9 квітня 1923 р.) та інші²³.

Дивлячись на таку величезну кількість урядових та партійних постанов, на перший погляд складається враження, що українській мові більшовицьким урядом та партією було відкрито "широку дорогу". Але перше враження зразу ж зникає по мірі знайомства з фактичним станом речей: становище з використанням української мови, як в урядових установах, так і в освітніх закладах, змінювалось досить повільно. Велика кількість постанов свідчить не про що інше, як про те, що вони часто залишались "паперовими". Причин тут було кілька, серед них: ототожнення російськими комуністами української мови з

націоналізмом, оскільки ще свіжими були спогади про недавні події громадянської війни; небажання російськомовних обивателів вивчати українську мову, яку вони вважали "нижчою" порівняно з російською.

Головною перепорою була сама КП(б)У з її переважно російським складом. Навіть на 1922 рік українці становили лише 23,3% її складу, тоді як росіяни - 53,6%, євреї - 13,6%, представники інших національностей - 9,5%²⁴. Ще гірший стан був у сфері вживання української мови. Як вказано у звіті про діяльність ЦК КП(б)У за серпень-вересень 1922 р., 79,4% всіх членів партії своєю розмовною мовою вважало російську і лише 11,3% - українську²⁵.

В КП(б)У була досить сильна антиукраїнізаційна опозиція, яка не бажала реалізації партійних рішень, не дивлячись на те, що до цього спонукало центральне керівництво на чолі з В.І.Леніним. Для багатьох впливових комуністів характерні були заяви типу: "в даний час національне питання на Україні і українська мова є засобом класової боротьби кулацтва проти нас"²⁶, або "на Україні немає національного питання"²⁷. Багато вищих урядових осіб відверто проявляли великодержавний шовінізм. Так, наприклад, начальник Політуправління залізничних шляхів РСФСР видав наказ про заборону усних доповідей українською мовою в залізничних установах України, а военком Київської губернії заборонив використання української мови у переписці²⁸.

Ще на IV конференції КП(б)У у березні 1920 р. партія розкололась на три фракції²⁹. Найбільш впливовою була так звана "група демократичного централізму", або "децисти" на чолі з Сапроновим. У фракцію входили здебільшого комуністи

з армійських організацій та східних русифікованих регіонів і службовці, послані в Україну з Росії допомагати в партійній роботі³⁰. Група демократичного централізму "гостро виступила проти дисципліни й централізму ... і зовсім не по-більшовицькому протиставляла централізм демократії"³¹. Однією з основних причин, завдяки якій "децисти" мали на IV конференції більшість голосів, було те, що харківська організація, якою вони керували, перед самою конференцією провела партійний тиждень, внаслідок чого, група демократичного централізму мала непомірно велике представництво³². Для цієї фракції характерним був негативний підхід до національного питання. Деякі з її членів були впевнені, що 99% українських селян не зацікавлені ні в більшовицьких політичних комбінаціях, ні в питанні про незалежний уряд України.³³ "Децисти" вважали, що в Україні диктатура пролетаріату може бути досягнута лише в найтіснішому союзі з російським пролетаріатом, оскільки український пролетаріат залежить від дрібної буржуазії³⁴.

Глумачення всього українського, як дрібнобуржуазного, ворожого, про що говорилось раніше, залишилось у спадщину від громадянської війни, коли більшовицькій владі (яка називала себе пролетарською і була переважно неукраїнською) протистояла національна влада і все українське вважалось ворожим. Свідченням є факт про те, що у 1918 р. багато членів профспілок ототожнювали національність з контрреволюційною політикою і боялись бути ідентифіковані як українці. Деякі з них, за національністю українці, під час реєстрації профспілкових членів, просили не записувати їх як українців³⁵.

До другої фракції належали переважно також росіяни, але вона включала багатьох комуністів, які працювали в Україні протягом довгого часу і усвідомлювали національні проблеми. Більшість членів фракції були готові йти на національні поступки, хоча часто розглядали їх як зло. Серед найвідоміших її представників були С.В.Косіор і Х.Г.Раковський, які на IV конференції через протистояння "децистів" не були обрані в Центральний Комітет³⁶.

У третю фракцію, яку очолював Юрій Лапчинський, входили комуністи з Києва і західних районів, а також колишні "федералісти". Ця група повністю підтримувала українізаційну програму, але внаслідок її малочисельності, вона мала незначний вплив у партії.

Для IV конференції характерний такий цікавий момент: коли ЦК КП(б)У поставив питання про анулювання мандату Ю.Лапчинського, оскільки ЦК ще раніше прийняв рішення про його виключення, то за нього вступились "децисти" та їхній лідер Сапронов, які обстоювали свободу фракцій та угруповань в партії³⁷.

Фракційна боротьба в КП(б)У не могла не стурбувати В.І.Леніна і центральне керівництво. Тому скориставшись поразкою "децистів" на IX з'їзді РКП(б), тільки що вибраний, новий ЦК РКП(б) розпустив ЦК КП(б)У, який контролювали "децисти" і призначив новий, тимчасовий³⁸. Що ж стосується Ю.Лапчинського, то він разом ще з двома комуністами був виключений з рядів КП(б)У³⁹.

На V партійній конференції знову спалахнули дебати щодо вирішення національного питання. Позиція більшості була представлена Г.Зінов'євим, точка зору якого про вирішення

національного питання відрізнялась від ленінської. Виступаючи, він сказав: "Нам байдуже якою мовою село буде виховуватись. Це для нас одне з другорядних питань"⁴⁰, і "...в чому суть національної політики в Україні?... Ми вважаємо, що мова повинна вільно розвиватися. В кінці кінців через ряд років переможе та мова, яка має більше коріння, більш життєва, більш культурна"⁴¹.

Така постановка питання, - як зазначає у своєму дослідженні В.М.Даниленко, - певною мірою відбивала реальний стан речей того часу, але в перспективному плані була фактично неспроможною"⁴². Вона сприяла поглибленню розриву між містом і селом, і протиставляла дві слов'янські культури, тим самим віддаляючи одну від одної.

Позиції противників проведення українізаційних заходів протистояла група, в яку входили колишні боротьбисти, члени колишньої федералістичної опозиції. Виступаючи проти централізаційної тенденції, В.М.Блакитний назвав її колонізацією, підкресливши, що вона виражає себе у вимозі побудувати державну систему з обмеженнями Російської імперії"⁴³.

Подібні закиди, звичайно, не могли не зачепити за живе багатьох більшовиків і викликали з їх боку критичні закиди у бік В.М.Блакитного. Так, Я.А.Яковлев (Епштейн), виступаючи на V конференції, заявив, що В.М.Блакитний підходить до питання про нашу партію з точки зору націоналізму, що в його статті (передконференційній) "ні грану комунізму немає"⁴⁴. Спір закінчився не на користь прихильників національних реформ: конференція відзначила, що в результаті українізаційної роботи національне питання багато в чому втратило своє значення.

Потрібно, однак, відзначити, що позиція Леніна та інших керівників була відмінною від позиції, яку зайняв на V конференції Г.Є.Зінов'єв. Вони були готові йти на поступки українцям. Тому в Україну був посланий В.М.Молотов, який замінив Зінов'єва в його роботі⁴⁵.

На 1921 р. припадає подальше протистояння позицій центрального керівництва і КП(б)У. На X з'їзді РКП(б) було засуджено елементи, які противились національним заходам. У липні цього ж року РКП(б) запропонувала негайно провести чистку членів партії, перереєструючи їх..

Чистка мала подвійну мету: по-перше, виключити з партії міщанські елементи і, по-друге, звільнитись від колишніх меншовиків, бо вони вважали НЕП не тимчасовою політикою партії, а банкрутством комунізму і поверненням до капіталізму⁴⁶. КП(б)У теоретично прийняло як чистку, так і українізаційну програму, але на практиці відмовлялась здійснювати так, як того вимагало центральне керівництво⁴⁷. В результаті чистки 1921 р. найбільше постраждали прибічники національних реформ. В цілому, після цієї чистки вихідців з інших партій в КП(б)У залишилось 8,9% або 4746 чол.⁴⁸, тоді як перед чисткою їх було більше ніж 18%⁴⁹.

На VI конференції КП(б)У, що відбулась у грудні 1921 р., до нового Центрального комітету не було введено ні О.Я.Шумського, ні В.М.Блакитного; перший перед цим навіть був членом політбюро ЦК КП(б)У. Причиною необрання В.М.Блакитного був випуск ним перед конференцією брошури "КП(б)У і шляхи її зміцнення", в якій він закликав до очищення партії від міщанських елементів, "які прилипали до влади, а не до комунізму"⁵⁰. О.Я.Шумський не був обраний у ЦК КП(б)У

просто як колишній боротьбист і активний прибічник національних реформ.

В результаті чистки та ослаблення впливу у вищих органах КП(б)У прихильників здійснення національно-культурних заходів, антиукраїнізаційна опозиція була сильнішою, ніж у квітні 1920 р., і в наступні місяці під її впливом було зроблено серію кроків у напрямку припинення українізаційних заходів. Підтримки було позбавлено багато газет, які в 1920 та 1921 рр. почали виходити українською мовою, і на середину 1922 р. видання цих газет було призупинено⁵¹. Українські школи звинувачувались у нездатності формувати комуністичний світогляд, у проведенні навчання у петлюрівському дусі; лунали гасла "щоб у наших школах не висіли портрети Коцюбинського..., а наших вождів..."⁵². Було піддано критиці Наркомат освіти, а наркома Г.Ф.Гринька знято з посади. Головною причиною відставки, як відзначалось на жовтневому пленумі 1922 р., був ухил від більшовицької лінії в культурному будівництві. "Тов. Гринько безсумнівно не можна звинувачувати, що він насильно українізував школу, говорилося в доповіді Д.З.Лебеда (секретаря ЦК КП(б)У), - але тов. Гринько зібрав навкруг себе достатню кількість такої публіки, яка цю лінію насильницької українізації систематично проводила..."⁵³.

Однак, повністю ігнорувати заходи, запропоновані центральним керівництвом, КП(б)У не наважилась. Лютневий пленум 1922 р. ще раз підтвердив необхідність знання української мови державними службовцями. Цим же пленумом було вирішено, що мова викладання в школах запроваджується згідно з волевиявленням населення, і таким чином було відкинуто

позицію Х.І.Раковського про те, що мова викладання в середніх і вищих школах визначалась викладацьким персоналом⁵⁴.

На жовтневому пленумі ЦК КП(б)У 1922 р. Х.Раковський знову наполягав на своїй старій позиції, на що М.О.Скрипник⁵⁵ і М.В.Фрунзе⁵⁶ зауважили, що подібна позиція означає витіснення української мови, оскільки, внаслідок русифікаторської політики царської Росії, більшість викладачів не знала української мови і було малоймовірно, що хтось з них захоче викладати українською мовою.

Для цього періоду, крім негативних тенденцій, в національній політиці КП(б)У характерними були й позитивні зрушення в галузі культури, що відбулись завдяки діяльності української інтелігенції, яка почала створювати творчі об'єднання культурного і суспільно-політичного напрямку, літературні та інші товариства. Значна робота була здійснена інтелігенцією по організації шкіл, клубів, просвіт. Як було відзначено в документі жовтневого пленуму ЦК КП(б)У 1922 р., "українська контрреволюція поступово захоплює в свої руки всі види української школи"⁵⁷.

Відродження культурно-освітнього життя відбувалось на фоні демагогічних заяв партійного керівництва, що зіграли не останню роль в оживленні українського національно-культурного розвитку. Така активність інтелігенції, яка була не завжди у змозі проконтролюватись, не могла не стривожити керівництво КП(б)У, що намагалось опанувати процесом народного національно-культурного відродження. Ще в директиві Політбюро ЦК КП(б)У, ухваленій у липні 1920 р., був накреслений план поведінки щодо просвіт: "Там, де Просвіти не піддаються впливові, зачиняти їх у державному порядку"⁵⁸.

У цей складний період деякі з керівників КП(б)У почали відкрито виступати проти політики сприяння розвитку української мови та культури. Головним представником цих керівників був Дмитро Лебідь (другий секретар ЦК КП(б)У). Весною 1923 р. він виступив з так званою "теорією боротьби двох культур". Вона ґрунтувалась на протиставленні російської культури українській, дуже нагадувала погляди, висловлені Г.Є.Зінов'євим на V конференції ЦК КП(б)У і спрямована була на те, щоб довести безпідставність державної підтримки української культури як начебто відсталого, селянського, яку неминуче перемає передова пролетарська російська культура. В одній із своїх статей, поміщених в газеті "Коммунист", Д.З.Лебідь заявив: "Оскільки селянин іноді вимагає навчання його дітей українською мовою, оскільки потрібно іноді йти в село і пояснювати селянам на зрозумілій їм мові питання, що їх цікавлять, то звідси повинні зробити висновок, що наша партія повинна оволодіти українською мовою і через неї запроваджувати культуру. ... (але) ... партія, активно запроваджуючи у своїх рядах оволодіння українською мовою, як засіб, повинна, в той же час, не допустити, так наз. українізації в ім'я українізації... Поставити собі за завдання активно українізувати партію, а відповідно, і робітничий клас (а цією справою партія не може зайнятися, не перекинувши своєї роботи і на робітничий клас) зараз буде для інтересів культурного руху мірою реакційною, бо націоналізація, тобто штучне насадження української мови в партії і робітничому класі, при нинішньому політичному, економічному і культурному співвідношенні між містом і селом, - це означає стати на точку зору нижчої культури села в порівнянні з вищою культурою міста"⁵⁹.

Для Д.Лебеда, як і для Г.Зінов'єва, українська проблема існувала лише у сільській місцевості. Вони навіть уявити не могли, що українська культура зможе коли-небудь стати міською. Українська мова, вважали прибічники "теорії боротьби двох культур", може служити лише засобом спілкування для селян. Хоча вона й заборонялась протягом тривалого часу у сфері культурного життя, і внаслідок цього та інших антиукраїнських заходів опинилась у невідгладному становищі, вона не потребувала ніякої компенсації за всі роки свого пригнічення царським режимом. Російська культура ж була прогресивною, навіть якщо царизм таким і не був. Більшовики, згідно прибічників "теорії боротьби двох культур", не були відповідальними за пригноблення національних мов та культур у царській Росії, а тому й вони не повинні займатися розвитком відсталих культур, а просувати розвинуту російську культуру.

Варто зауважити, що винахідниками "теорії боротьби двох культур" були не самі більшовики, - її коріння лежить ще в поглядах П.Струве та Р.Люксембург. Коли В.І.Ленін перед початком громадянської війни проголосив своє знамените гасло про "право націй на самовизначення", то Роза Люксембург звинуватила його в потуранні українському націоналізму. Не маючи уявлення про національні проблеми багатонаціональної Російської імперії, вона вважала, що "український націоналізм був у Росії чимось особливим, відмінним від націоналізму чеського, польського або фінського; український націоналізм був нічим іншим, як тільки звичайною вигадкою, забавкою, звичайним кривлянням якої-небудь парні десятиків дрібнобуржуазних інтелігентів, без найменших коренів у господарських, політичних або державних відношеннях країни,

без будь-якої історичної традиції, бо Україна ніколи не була нацією або державою, без будь-якої національної культури, крім реакційно-романтичних віршів”⁶⁰.

Однією з основних причин існування люксембургіанських поглядів були протиріччя, які існували між російським містом і українським селом. І тому можна погодитись із В.П.Затонським, який вважав, “що оскільки Україна тоді не існувала для міського робітника, то вона й не існувала для “советів”, отже й для партій міського пролетаріату, як більшовиків, так і меншовиків”⁶¹.

У самій КП(б)У було досить багато прибічників позиції Д.З.Лебеда. Але центральне керівництво ще раз підтвердило своє бажання проводити національну політику, оскільки в цей час готувалась українська конституція. Центральна партійна комісія з питань, що повинні були обговорюватись на XII з’їзді РКП(б), включила і національне питання. Перед лицем опозиції з боку Москви антиукраїнізаційна фракція змушена була формально відмовитись від своєї позиції.

Це зовсім не означає, що члени антиукраїнізаційної фракції повністю переконались у хибності своїх поглядів. Просто діяльність опозиції на деякий час зашкодила суворості партійної дисципліни. В якійсь мірі на них подіяли і аргументи на користь українізаційної політики від людей, яких аж ніяк не можна було звинуватити у потуранні петлюрівщині, українському націоналізму. Так, Л.Д.Троцький, будучи представником ЦК РКП(б) на VII конференції КП(б)У, застерігав делегатів конференції від нав’язування російської мови українському населенню. На його думку, такий крок буде мати небезпечні наслідки. Селянське незадоволення, яке небезпечне саме по собі, “буде в сто разів небезпечнішим, сфарбувавшись національною

ідеологією”⁶². Троцький визначав національну психологію як вибухову силу, що в окремих випадках є революційною, а в окремих - контрреволюційною, але в обох випадках є вибуховою силою. Тому, маючи справу з національною проблемою в Україні, потрібно бути розуміючим і терплячим. Ще раніше в одній з своїх статей він писав: “... хто ігнорує національне питання ризикує захлинутись в ньому”⁶³.

Варто зауважити, що прерогатива у піднятті проблеми взаємозалежності селянських незадоволень і національного питання належить не Л.Троцькому. Подібні погляди висловлювали українські комуністи ще раніше. Зокрема, Микола Скрипник у 1920 р. у своїй статті “Донбас і Україна” писав, що українського селянина можна завоювати “підходячи до нього із зрозумілою йому мовою, а коли треба, то й вивчаючи навіть цю саму мову”⁶⁴. Але на той час ще не склались відповідні умови.

Застереження Л.Д.Троцького, М.В.Фрунзе та інших на VII конференції КП(б)У стали прелюдією до перегляду національної політики, яку здійснив XII з’їзд РКП(б), що відбувся у квітні 1923 р.

Які ж були безпосередні причини такого реформаторського курсу РКП(б)? На перший план виходить намагання більшовиків завоювати українські народні маси, адже під час громадянської війни значна кількість українців віддавала перевагу національним лозунгам. Національно-визвольний рух існував у закритих формах і після закінчення війни, погрожуючи вирватись назовні. Це не могло не змусити більшовиків задуматись над питанням зміцнення свого впливу. Так, ще на X з’їзді РКП(б) В.ІІ.Затонський зазначав, що “Національний рух... був пробуджений революцією. Цього ми неodobачили, певним

чином прогавили, це необхідно прямо сказати. В цьому була колосальна помилка Комуністичної партії... Революція пробудила культурний рух, пробудила широкий національний рух, а ми не спромоглися спрямувати у наше русло цей національний рух, ми прогавили його, і він пішов цілком шляхом, яким повела його місцева дрібнобуржуазна інтелігенція і куркульство... Це була наша величезна помилка!"⁶⁵.

І так вважав не лише один В.П.Затонський. В одному з документів ЦК КП(б)У підкреслювалось, що питання про мову (в даному випадку видання) "має колосальне політичне значення", оскільки воно при правильному вирішенні може значно послабити шовіністичні настрої в масах і позбавити сили націоналістичну агітацію; при неправильному вирішенні може викликати загострення національного антагонізму⁶⁶.

Комуністична ідеологія була не досить зрозумілою для переважно селянської України, особливо коли вона подавалась російською мовою. Чужими були партія і уряд. Як згадувалось раніше, навіть у 1922 р. чисельність українців у партії не перевищувала 24%. А що стосується керівного складу партії, то тут склалась ще більш вразлива ситуація: дані говорять, що на 1 січня 1923 р. серед дев'яти секретарів губпарткомів було 4 росіянина, 3 єврея, 1 литовець і про одного не було відомостей. Не було жодного українця і серед голів губвиконкомів⁶⁷. Всього із 45 представників найвищого керівного складу було лише 2 українця, або 4,45%, 24 росіянина (53%), і 15 євреїв (більш чим 33%)⁶⁸. Ненормальність такого стану речей усвідомлювало і керівництво КП(б)У. В одному з партійних документів відзначалось: "Коли наші вороги... твердять, що КП(б)У є "захожою владою", то в цьому є деяка видимість

правдоподібності, оскільки КП(б)У не дістає 1) української національності більшості її членів; 2) володіння мовою для проведення масової роботи”⁶⁹.

Становище більшовицької влади погіршувалось тим, що в самій КП(б)У існували ферменти, які впливались в “націоналістичні ухили”. Ще в листопаді 1919 р. на Гомельській нараді було створено групу федералістів на чолі з Ю.Лапчинським. В їхньому меморандумі до ЦК КП(б)У підкреслювалось: “Головною хобою в політиці КП(б)У була відсутність провідного центру, який би органічно був зв’язаний з революційними масами України... Той центр, що є, не міг упоратись з цим завданням... через свою цілковиту відірваність від української революційної стихії. Він дивився на все з погляду вузького централізму, цілком випускаючи з очей те, що хід революції і в Росії був далеко неоднаковий, що Україна не може сприйняти готові форми життя, які були вироблені в Росії...”⁷⁰.

Подібні виступи проти централізаційних тенденцій у політиці Комуністичної партії були характерними протягом усього періоду громадянської війни і початку 20-х років. І тому не зважати на них влада не могла, й мусила з ними якось рахуватись.

У пам’яті більшовиків, крім свого попереднього досвіду, зберігся також досвід національної політики білогвардійських генералів і Антанти, що спиралась в основному на російські (відверто русифікаторські елементи), розпалюючи цим ненависть населення територій, де проживали неросіяни. “Ця обставина, - як зазначав Й.В.Сталін, - визначила внутрішню слабкість тилів Колчака. Денікіна, Врангеля, а значить і слабкість їх фронтів, тобто, кінець кінцем. їх поразку”⁷¹.

Серед причин, що змусили більшовиків піти на радикальні національні поступки, були і причини економічного характеру. Запровадження "воєнного комунізму" повернуло країну до часів так званого натурального господарства, наслідком чого була деградація економічної системи. Щоб врятувати ситуацію, було прийнято НЕП. На думку автора праці "Україна й національна політика советов", "НЕП врятував советський режим від економічної катастрофи, але водночас зобов'язував його до певних уступок"⁷². В Україні, що відігравала значну роль в постачанні центральних регіонів продуктами харчування, місце централізованої системи постачання зайняла торгівля. Тому владі було дуже необхідно заспокоїти розбурхане подіями громадянської війни селянство, яке було головним виробником продуктів харчування. А це змушувало центральний уряд шукати компромісів.

Не останню роль на шляху переходу до початку здійснення радикальних реформ в галузі національної політики зіграли і зовнішньо-політичні обставини. Надій на світову революцію по мірі стабілізації міжнародних обставин ставало все менше і менше. Тому тепер надія покладалась на національно-визвольні рухи, які могли б призвести до виникнення революційних ситуацій в капіталістичних країнах. Так, в резолюції V конгресу Комінтерну з національного питання в Центральній Європі і Балканах, європейським комуністичним партіям пропонувалось надати повну підтримку прагненням національних меншин і замінити старий лозунг "національного самовизначення" на більш зрозумілий "політичного відділення пригноблених народів від Польщі, Румунії, Чехословаччини, Югославії, Греції"⁷³.

Роль впливу міжнародної ситуації на вирішення національного питання показує і один з партійних документів, датований 1923 р., за підписом Д.З.Лебедя: "В зв'язку з міжнародним становищем... необхідно звернути увагу на роботу серед нацменшин"⁷⁴.

Що ж стосується використання цієї тактики щодо українців, то потрібно відзначити, що частина територій, які населяли українці, входила до складу Польщі, Чехословаччини та Румунії, і радянський уряд був не проти, щоб використати українське населення в ролі фермента. На тому ж вищезгаданому V конгресі Комінтерну українське питання визнавалось як одна з найбільш важливих проблем у Центральній Європі, вирішення якого диктується інтересами революції в Польщі, Чехословаччині та Румунії. А вирішувалось воно, на думку більшовиків, відділенням українських територій від інших країн, їхнім союзом з Радянською Україною і через неї з Радянським Союзом⁷⁵. Тому потрібно було показати, що українці мають значну політичну і культурну автономію і їхній зв'язок з Росією є добровільний, такий, що сприяє розвитку України.

Підтвердженням цієї точки зору є погляди, висловлені М.В.Фрунзе на жовтневому пленумі 1922 р. За його словами, ставка на російську культуру дуже шкідлива для зовнішньої політики радянської влади, оскільки українці живуть також і в Галичині, Буковині, Волині, Бесарабії, і тому ігнорування розвитку української культури може дати козирні карти в руки націоналістів у їхній боротьбі за вплив на українське населення⁷⁶.

Певне місце у зміні більшовицької тактики щодо національного питання мало те, що його справедливе розв'язання належало до основних постулатів марксизму, а.

оскільки Радянський Союз був у очах багатомільйонних народних мас світу втіленням та оборонцем саме якраз марксистських поглядів, то довго ігнорувати національне питання означало втратити свій, такий привабливий для народних мас світу, образ.

Перехід до політики коренізації був і частиною компромісу для утворення нової радянської держави - Союзу радянських соціалістичних республік. У 1922 р. розгорнулись тривалі дискусії: яким має бути майбутній союз. Одні, зокрема Й.В.Сталін, Д.З.Мануїльський та інші бажали, щоб всі радянські республіки приєднались до РРФСР з правом автономії⁷⁷. Інші - Х.Г.Раковський, М.О.Скрипник і їх колеги - вимагали надання значних прав республікам⁷⁸. В.І.Ленін запропонував компроміс - федерацію рівноправних республік⁷⁹.

Таким чином, сукупність цих причин і призвела до того, що на XII з'їзді РКП(б) (де делегати-українці складали лише 4,7%⁸⁰), керівництво партії поклало початок політиці коренізації, яка була спрямована на те, щоб забезпечити у державних і партійних установах достатню кількість представників місцевого населення та вживання їхньої рідної мови; сприяння організації шкіл, вузів, культурних закладів, які вели б діяльність мовами корінних національностей; а також видання їхніми мовами періодики та книг.

XII з'їзд РКП(б) визнав, що юридична рівність націй хоча і є великим досягненням, сама по собі не вирішує повністю національного питання. Оскільки ряд республік і націй не були втягнутими або були слабо втягнуті в розвиток капіталістичних відносин, то внаслідок цього вони менш розвинуті в державному і культурному відношеннях, і не можуть скористатися "правами і

можливостями, що їм дає національна рівність". Без реальної і постійної допомоги, підкреслювалось в резолюції XII з'їзду, вони "не зможуть піднятися на вищий ступінь розвитку" і догнати розвинуті національності. Ця допомога повинна, в першу чергу, виявитись у створенні "промислових осередків у республіках з максимальним залученням місцевого населення"⁸¹.

Партійне керівництво вважало, що з розвитком промисловості населення республік пролетаризується, набуде робітничо-класової свідомості, і таким чином стане більш лояльним до радянської влади. Використання національних мов мало стимулювати природній розвиток цього процесу. Для реалізації цих завдань потрібно було прикласти значні зусилля. Як зазначено в одному з урядових документів: "Необхідною передумовою подолання незліченних труднощів на цьому шляху є тверда воля партії і радянського апарату (у відношенні пропаганди і діловодства), накінсьць рішуче і демонстративне зречення від ходячих уявлень про українську культуру, як культуру нижчу по природі, придатну в кращому випадку для задоволення примітивних потреб селянина на противагу російській пролетарській"⁸².

Політика українізації, незважаючи на те, що для її реалізації були здійснені значні заходи як в теоретичному, так і практичному планах, ніколи не була метою, а лише засобом, що підкреслювали не раз партійні та державні діячі. Зокрема, М.М.Попов, секретар ЦК КП(б)У, у своїй статті, поміщеній в газеті "Комуніст", писав: "Українізація ніколи не була і не є для нас метою, вона є тільки засобом встановити щільний контакт з українськими масами... Практичне значення українізації, це втягнути широкі маси української людності в орбіту

комуністичних впливів”⁸³. Знаючи українську мову, вважав він, комуністи зможуть ефективніше контролювати український національний розвиток.

Аналогічна позиція відбилась і у виступі Л.Д.Троцького на VII Всеукраїнській конференції КП(б)У, коли він заявив, що “національна справа не є більшовицькою метою... лише фактом, але таким фактом, неухвалюючим до якого може змусити більшовицьку програму побудови комунізму “перекинутись догори ногами”⁸⁴.

Однак, навіть у такому вигляді українізація зіграла значну роль у національно-культурному розвитку українського народу. Курс на українізацію був прийнятий тоді, коли вона, здавалось, була дуже необхідною. Виступаючи на IV нараді РКП(б) з відповідальними працівниками національних республік і областей, Й.Сталін заявив, що стан справ у галузі української культури і наближенні державного апарату до мови і побуту українського населення такий самий як у Туркестані⁸⁵.

Але, перш ніж братись за українізацію, потрібно було провести зміни в партійному і державному керівництві України. Одним з перших таких кроків була заміна Х.Г.Раковського на посту голови Раднаркому УСРР Власом Чубарем, який був за походженням українцем. Звичайно, основною причиною зміщення Х.Г.Раковського з посади керівника українського уряду було його протистояння Сталіну, але не потрібно скидати з рахунку і те, що незважаючи на недавній захист конституційних прав України, у пам’яті багатьох українців залишились спогади клькарічної давності про закиди Раковського щодо української мови та культури. Тому призначення В.Я.Чубаря на посаду

голови Раднаркому багатьма українцями сприймалось як належне.

Серед інших пересувань було призначення О.Я.Шумського на посаду завідуючого відділом агітації та пропаганди ЦК КП(б)У (а пізніше, у 1924 р., він став наркомом освіти). Ці переміщення давали сподівання, що політика коренізації, проголошена XII з'їздом, не стане черговою "мільною булькою", а є продуманим вираженням курсом Комуністичної партії.

4 травня 1923 р. для розробки практичних заходів по здійсненню рішень XII з'їзду РКП(б) була створена при Політбюро ЦК КП(б)У комісія у складі Е.Й.Квірінга, М.В.Фрунзе, В.П.Затонського та інших⁸⁶. 25 травня 1923 р. була створена подібна комісія при Раднаркомі, в завдання якої входило - "проведення в життя заходів, пов'язаних із встановленням фактичної рівності між українською і російською мовами... шляхом видання відповідних Декретів і Постанов"⁸⁷. Серед її членів були Х.Г.Раковський, М.О.Скрипник, Г.Ф.Гринько та інші⁸⁸. Заходи, підготовлені двома комісіями, були покладені в основу подальшої роботи в галузі українізації.

27 липня 1923 р. було видано декрет Раднаркому УСРР "Про заходи в справі українізації шкільно-виховальних і культурно-освітніх установ"⁸⁹ і 1 серпня цього ж року постанову ВУЦВК та Раднаркому УСРР "Про заходи забезпечення рівноправності мов та про допомогу розвитку української мови"⁹⁰. Ці акти стали правовою базою практичної реалізації національної політики. Вони підтвердили рівність мов, але також визнали необхідність допомоги в розвитку сфери вживання української мови. Так, у постанові ВУЦВК та РНК УСРР від 1

серпня 1923 р. підкреслювалося: "Залишаючи й на майбутнє обов'язковість для службовців знання української мови, що є засобом взаємин з найбільшою національною меншістю на Україні й народами всієї спілки... ..уряд України визнає за потрібне все ж таки протягом найближчого часу зосередити увагу держави на поширення знання української мови"⁹¹. Формальна рівність, що визнавалася до цього часу між українською та російською мовами, у постанові вважалась недостатньою, оскільки в результаті "відносного слабкого розвитку української школи й української культури взагалі, в наслідок відсутності потрібних підручників для навчання, відсутності підготовленого до певної міри персоналу"⁹² російська мова мала фактичну перевагу.

Тому, для усунення нерівності, урядом України було вирішено вжити ряд заходів, "які, додержуючи рівноправність мов всіх національностей, що є на території України, мусять забезпечити українській мові місце, відповідне числу та питомій вазі українського народу на території УСРР"⁹³.

Українська мова, згідно постанови, як мова більшості населення, ставала провідною для офіційних відносин. Але, оскільки російська мова мала важливе політичне та культурне значення і була досить поширеною на території України, то вона наряду з українською вважалась однією з найпоширеніших мов (термін "найпоширеніша мова" або загальновживана використовувався замість терміну "державна мова", проти вживання якого виступили Г.І.Петровський і М.В.Фрунзе; обговоривши їх пропозицію, червневий пленум ЦК КП(б)У 1923 р. прийняв відповідне рішення)⁹⁴. У містах, де більшість населення належала до національних меншин, органи влади

повинні були користуватись "мовою більшості населення з додержанням, проте гарантій для решти національностей, що є в цьому районі"⁹⁵.

Крім вищевідзначених загальних засад у постанові передбачалось перевести на українську мову діловодство державних органів та установ. Однак заходи, які пропонувались, були неповними. Там, де російська мова була більш поширеною, вона могла вживатись для зносин губернських органів з центральною владою і між собою; дозволялись російською мовою зносини між собою і районних органів при зазначених вище обставинах. Якщо врахувати ступінь русифікації південної і східної частини України, то таким чином російська мова залишалась мовою офіційних зносин на місцевому рівні на значній території України.

Згідно постанови від 1 серпня 1923 р. ніхто з громадян не міг бути прийнятим на державну службу, якщо він не володів обома найпоширенішими мовами. Для вивчення української мови співробітниками державних установ планувалось створити курси з трьохмісячним і дев'ятимісячним термінами навчання. Постановою передбачалось також українізація судочинства.

Але не варто переоцінювати значущість цієї постанови. З юридичної точки зору вона, на думку американського історика Бажія Дмитришина, була абсурдом, оскільки націоналізація соціальної, політичної, економічної і культурної діяльності в рамках України була передбачена ще конституцією, прийнятою в березні 1919 р., що проголосила Україні незалежною державою⁹⁶. Тому, якщо дивитись на українізацію з цього погляду, то вона навряд чи заслуговує характеристики як сміливий крок в

національній політиці більшовиків, хоча деколи її так і називають.

Значна частина партійних і радянських працівників розглядала політику українізації не як постійну практичну роботу суверенної республіки, а як чергову кампанію і не бажала "українізуватись". Як констатувалось в одному з документів за 1923 р. (Київська губернія): "Губернський апарат надзвичайно важко піддається українізації... З навчанням українській мові радянських службовців, особливо відповідальних працівників, справа просувається надзвичайно повільно"⁹⁷. Виявилась також недосконалість законодавчих актів 1923 р., які регулювали питання українізації. Так, на II Всеукраїнському з'їзді працівників юстиції (1924 р.) відзначалась половинчатість цих декретів, незрозумілість деяких положень, зокрема тих, що стосувались поняття "змішаного діловодства" та інших⁹⁸. Перешкодою ставала невиробленість самої юридичної термінології в українській мові, відсутність термінологічних словників, недостатня кількість співробітників, що знали українську мову. Тому 30 квітня 1925 р. була прийнята нова постанова ВУЦВК та РНК УСРР "Про заходи термінового проведення повної українізації радянського апарату"⁹⁹, в якій встановлювався термін переходу на українську мову - 1 січня 1926 р. і доповнювались та розвивались положення попередньої постанови від 1 серпня 1923 р.

Українізаційна кампанія була розпочата не лише у сфері державного управління, але й в інших галузях. Широке поле для українізаційної діяльності мала сфера культури, де були зроблені кроки, щоб забезпечити ріст української літератури, мистецтва, науки. Цікавим було те, що в українізаційній програмі

передбачалось не лише стимулювання використання української мови, але й готовність прийняти вирази, які були не завжди більшовицькими. Американський історик Роберт Саллівант вважає, що в основі ліберальної українізаційної політики у сфері культури лежало дві концепції. До першої належить визнання того, що в деяких галузях не потрібна більшовицька догма. Це визнання було найбільш повним у сфері мов, де були відкинута спроби вважати російську мову більшовицькою, і було визнано, що пролетарською мовою може бути і українська, і польська і інші мови¹⁰⁰.

Іншою концепцією, яка стимулювала українізаційні процеси в культурній галузі, була переконаність як В.І.Леніна, так і Й.В.Сталіна відносно того, що до тих пір, поки Радянська держава є слабкою, вона мусить шукати підтримку у небільшовицьких рядах, і потрібно йти на поступки аж до того моменту, поки вони не зачіпають основних питань більшовицької догми¹⁰¹. Центральне керівництво зрозуміло, що недостатність підтримки серед місцевого населення було однією з причин невдач в Україні, які часто супроводили більшовиків протягом всієї громадянської війни. Було вирішено йти на компроміси, і IV конференцією РКП(б) (червень 1923 р.) підкреслювалось, що "на окраїнах треба... застосовувати інші методи роботи. Зокрема, тут, прагнучи завоювати підтримку трудящих мас населення, треба в більшій мірі, ніж в центральних областях, йти назустріч елементам, що є революційно-демократичними або навіть просто лояльними до Радянської влади"¹⁰². Констатувалось, що роль інтелігенції в республіках в багатьох відношеннях відрізняється від ролі, яку вона грає в центральних областях СРСР, і оскільки окраїни бідні місцевою

інтелігенцією, то кожен з представників цього прошарку повинен "привертатись на сторону Радянської влади всіма силами"¹⁰³.

Слід відзначити, що політику поступок національностям більшовицькі керівники не вважали як таку, що є постійною. Для них це був тимчасовий акт, який повинен був полегшити зміцнення радянської влади і держави. Але, незважаючи на це, позитивний бік цих поступок мав значну вагу для українського культурного розвитку.

Як результат таких дій більшовиків було повернення на Батьківщину багатьох українських державних та культурних діячів. Зокрема, у 1923 р. повернувся в Україну і опублікував відкритого листа, закликаючи наслідувати його приклад своїх товаришів Юрій Тютюнник¹⁰⁴. В наступному році повернувся на Батьківщину Михайло Грушевський, який по поверненні очолив історичне відділення ВУАН¹⁰⁵ (перше запрошення йому було зроблено ще в 1921 р. О.Я.Шумським, під час російсько-польських переговорів в Ризі¹⁰⁶).

Радянська політика українізації в культурній сфері базувалась на прийнятті відмінностей України як регіону не тільки в її мові, культурному розвитку тощо, але й у проблемах, пов'язаних з будівництвом соціалістичної держави, що відрізнялись від подібних проблем інших регіонів. Зокрема, в Україні селянин мав набагато більше значення для успіху радянської програми. Тому для розвитку української культури важливим був не лише акцент на сільських аспектах культури, але також щоб вираження українських культурних форм сприяло зміцненню зв'язків між робітниками і селянами¹⁰⁷.

Українізаційна програма була застосована і в сфері освіти. Декретом УСРР від 27 липня 1923 р. було проголошено заходи по

українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ. В додаток до постанови "Про введення української мови в школах і радянських установах і 23-26 основних положень Кодексу Законів про народну освіту УСРР, Рада Народних Комісарів України постановила, щоб протягом двох найближчих навчальних років закінчити переведення на українську мову шкіл соцвиху і встановити планомірний перехід на викладання українською у школах профосвіти. Передбачалось подальше введення української мови у політосвітніх установах. Наркомос повинен був здійснити облік педагогічного персоналу, який не володів українською, з метою подальшого його навчання, а також розпочати здійснення заходів щодо підготовки нових кадрів, які володіли українською мовою, для забезпечення як початкової, так і вищої школи українськими викладачами. У школах національних меншостей викладання повинно було вестись рідною мовою учнів, але декретом було передбачено введення з наступного навчального року, як обов'язкового предмету, української або російської мови, за вибором даної національної меншини¹⁰⁸.

Варто зазначити, що рішення, декларовані Раднаркомом УСРР, мали велике значення, оскільки становище української мови в освітніх закладах, а особливо у вузах, бажало кращого. Декретом від 27 липня 1923 р. передбачалося також забезпечення шкіл українськими підручниками та посібниками і видання популярної української літератури. Декретування українізації друку мало практичні наслідки в найближчі місяці. В державну тверду мережу видань, що субсидувались, на кінець 1923 р. входили україномовні газети і журнали мовами нацменшин. і лише одна російськомовна газета "Донбасс"¹⁰⁹. Число

україномовних газет на листопад 1923 р. порівнянно з початком цього року зросло на 200%¹¹⁰.

Українізаційні заходи мали місце і в самій КП(б)У. З цією метою була створена спеціальна комісія ЦК, яка зазначала, що ЦК КП(б)У вважає необхідним при проведенні практичних заходів виходити не з принципу формальної рівності, а фактичної рівності націй, що звичайно повинно було привести до того, щоб поставити українську мову в деяке привілейоване становище¹¹¹. Вказівки цієї комісії були прийняті червневим пленумом ЦК КП(б)У 1923 р. Цим пленумом, для проведення національної політики у партійній роботі, передбачалось здійснити наступні кроки: у піврічний термін ввести викладання української мови в ряді радпартшкіл 1-го ступеню і перевести на викладання українською мовою радпартшколи 2-го ступеню в Києві та Полтаві. Було вирішено збільшити кількість годин, призначених для вивчення української мови, літератури, історії та економічної географії і ввести україномовний курс діловодства.

Протягом року планувалось завершити українізацію партійної преси, призначеної для сільської місцевості, в окружних центрах з українським населенням. Українській мові повинна була віддаватись перевага і в агітроботі на селі. Що ж стосується організаційної сфери, то передбачалось провести облік членів партії, які володіли українською мовою, і направити таких "фахівців" для роботи в партійні, радянські та профспілкові організації, що переходили на роботу українською мовою¹¹². Результати українізаційних заходів у партійній роботі не заставили себе довго чекати і на 1 липня 1925 р. кількість

українців у партії зросла до 39,8%¹¹³ порівняно з 23,7% на початку 1923 р., а на середину 1926 р. - до 47%¹¹⁴.

Але, ці успіхи будуть значно скромнішими, якщо глянути на національний склад партійного керівництва. Так, у центральному апараті на 1 вересня 1925 р. українці становили лише 24%. Кращі справи були лише в окружних і районних апаратах, де українців було відповідно - 39% і 60%¹¹⁵.

Що ж стосується знання української мови, то тут справи були значно гіршими: серед керуючого персоналу округів українською мовою добре володіли лише 29%, а 29% взагалі її не знали¹¹⁶.

Важливим в українізаційній програмі був також курс на українізацію професійних спілок, позиція яких у ставленні до національного питання була дуже консервативною: Голова Української Ради профспілок навіть боявся поставити це питання на обговорення з"їзду профспілок, оскільки вважав, що його провалять¹¹⁷. Але й тут воля центрального керівництва знайшла своє здійснення. Питання українізації профспілкового апарату було розглянуто червневим пленумом ЦК КП(б)У 1923 р., який затвердив заходи, підготовлені комісією політбюро ЦК КП(б)У по українізації радянського, партійного і профспілкового апаратів. Слід відзначити, що українізація профспілкового апарату, що обслуговував українські маси мала важливе значення, оскільки профспілки були "передавальним пасом" від центральної влади до "периферії, від носіїв влади, які були олігархами до народної товщі"¹¹⁸. Залишити їх неукраїнізованими означало ослабити їх можливості як "передавального паса", послабити до них довіру з боку українських робітників та службовців. Тому, згідно рішення

червневого пленуму ЦК КП(б)У 1923 р., профспілкові працівники, що були членами партії, повинні бути залучені на курси українознавства, які передбачались створити. Це стосувалось в першу чергу працюючих у таких профспілках, як: Робземліс, Трудцукор, Робос і транспортників з Південної і Південно-західної залізних доріг¹¹⁹.

Варто зауважити, що вирішення питання українізації профспілкового апарату і проведення українізаційних заходів серед робітників та службовців, членів профспілок, було важливим і в тому аспекті, що воно давало надію щодо зупинення подальшої русифікації, і початку процесів зворотнього характеру. Наскільки далеко зайшов процес русифікації серед робітників демонструють дані нижчеподаної таблиці, отримані під час обстеження у 1923 р. 29 найбільших підприємств, розташованих в Харкові, Києві, Донбасі і Одесі¹²⁰.

Міста і регіони	Національний склад в %				Знання укр. мови в %		
	українців	росіян	євреїв	ін.націон.	говорять	читають	пишуть
Харків	64,5	28,5	3,8	3,2	40,8	55,7	25,7
Київ	49,5	32,5	10,2	7,8	45,7	43,3	29,7
Донбас	44,1	50,3	-	5,6	30	21	16
Одеса	23,7	36,4	31,6	8,3	18	7,2	4,3

Тобто, згідно з даними, близько третини робітників-українців в Харкові та Одесі взагалі не розмовляли своєю рідною мовою. Тому доречними були слова Е.Й.Квірінга, "що потреба для української роботи в наших профспілках є, і очевидно не лише в тих профспілках, які ми вирішили перевести на українську роботу, але й на великих виробництвах"¹²¹.

Завдяки своїй важливості питання українізації профспілок фігурувало у багатьох партійних документах того часу. Так, у плані Оргінстру ЦК КП(б)У на серпень-листопад 1923 р. зазначалось, що необхідно виконати директиви ЦК КП по профлінії, особливо зосередивши увагу на переході спілкового діловодства на українську мову і перегляду керівного складу під кутом зору підбору національного складу, в першу чергу в спілках Робзсміс, цукровиків і Робос¹²², тобто у тих профспілках, які найтісніше були пов'язані з сільською місцевістю.

Робились спроби розпочати українізаційну роботу серед робітників, принаймні ця діяльність теоретично допускалась вже на початку 1925 р. Так, резолюція квітневого пленуму ЦК КП(б)У 1925 р. наголошувала, що "партія повинна прагнути до того, щоб увесь робітничий клас України без відмінностей національностей, оволодів українською мовою... Партія повинна роз'яснити робітничим масам, що українізація не є і не може бути лише справою працівників-українців, а що це - завдання всього робітничого класу України в цілому"¹²³.

Таким чином, політика українізації, якій XII з'їзд РКП(б) надав свіжі сили і нові можливості, стала наріжним каменем радянських політичних змін в Україні. Оскільки значна частина українського населення була неписьменна і говорила лише своєю рідною мовою, партія та радянський уряд повинні були вживати у своїй роботі українську мову, щоб розширити свою переважно міську базу і мобілізувати сільське населення на побудову соціалізму. Вимагаючи від партійних і урядових службовців вивчати українську мову, партія та уряд намагались поліпшити зв'язки між містом та селом і зробити більш лояльним ставлення

українського населення до себе. Політика українізації планувалась бути тим засобом, який би допоміг інтегрувати мільйони українців, особливо селян, в радянську систему, зробити їх "свідомими будівниками комунізму".

На першому етапі здійснення українізаційних заходів було орієнтовано в першу чергу по відношенню до сільської місцевості. Але корінні суспільні зміни, індустріалізація та урбанізація, а внаслідок них значний приплив сільського українського елементу в міста, змусив останні грати значну роль в реалізації національно-культурної програми. Національні демографічні зміни в Україні, "зробили українізацію з її наголосом на мові і національних кадрах більш політично важливішою"¹²⁴, ніж передбачалось. Не дивлячись навіть на пізніші антиукраїнізаційні заходи, вона залишила слід, мала певні досягнення, які неможливо було викоринити навіть і за багато десятиліть.

¹ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (далі - КПРС в резолюціях...) - К., 1979. - Т.2. - С.120-121.

² Ленін В.І. Повне зібр. творів. - Т.40. - С.254.

³ Цит. за: Постишев П. Національне питання в реконструктивний період. - Х., 1930. - С.23.

⁴ Профсоюзы после Октября на Украине. - Б.М., 1974. - С.14.

⁵ Коммунист. - 1919. - 27 февр.

⁶ Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України (далі - ЗУ України; рос. мовою - СУ Украины). - 1920. - # 1. - Ст.5.

⁷ Там само.

⁸ Коммунист. - 1920. - 27 март.

⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України). - Ф.1, оп.20, спр.194, арк.50, 115, 116, 117.

¹⁰ Юрченко О. Четверта конференція КП(б)У. - К., 1961. - С.100-101.

¹¹ Ленін В.І. Повне зібр. творів. - Т.40. - С.254.

¹² Попов М.М. Нарис історії комуністичної партії (більшовиків) України. - 3-є вид. - Б.М., 1928. - С.226.

¹³ ЦДАГО України. - Ф.1, оп.1, спр.42, арк.111.

¹⁴ Там само, спр.45, арк.99-100.

¹⁵ Там само, оп.20, спр.144, арк.196.

¹⁶ Там само, спр.143, арк.172.

¹⁷ Там само, спр.159, арк.49.

¹⁸ Там само, арк.44, 45, 46.

¹⁹ Чехович В.А. Державно-правові питання українізації в 20-х роках // Минуле України: оновлені сторінки. - К., 1991. - С.103-104.

²⁰ Там само. - С.104.

²¹ СУ Украины. - 1920. - # 24. - Ст.509

²² Див.: Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1914). Стан і статус. - Б.М., 1987. - С.108-109.

²³ Там само. - С.109.

²⁴ Итоги партпереписи на Украине. - Х., 1922. - С.ХІІ.

²⁵ Известия ЦК КП(б)У. - 1922. - # 9. - С.3; ЦДАГО України, ф.1, оп.1, спр.93, арк.7.

²⁶ Там само, спр.42, арк.115.

²⁷ Равич-Черкасский М. История Коммунистической партии (б-ов) Украины. - Б.М., 1923. - С.180.

²⁸ Куличенко М.И. Борьба Коммунистической партии за решение национального вопроса в 1918-1920 годах. - Х., 1963. - С.422.

²⁹ Sullivant R. Soviet Politics and the Ukraine 1917-1957. - New-York, London, 1962. - P.99.

³⁰ Там само.

³¹ Волін М. Історія КП(б)У у стислому нарисі. - Х., 1931. - С.127.

³² Там само.

³³ Попов М.М. Вказ. праця. - С.222.

³⁴ Там само. - С.223.

³⁵ Liber J. Soviet nationality policy, urban growth and identity change in the Ukrainian SSR 1923-1924. - Cambridge, 1922. - P.38.

³⁶ Равич-Черкасский М. Указ. соч. - С.162.

³⁷ Юрченко О. Вказ. праця. - С.105.

³⁸ Равич-Черкасский М. Указ. соч. - С.166.

³⁹ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.194, арк.243.

⁴⁰ Там само, оп.1, спр.45, арк.243.

⁴¹ Там само, арк.119.

⁴² Даниленко В.М. До витоків політики "українізації" // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. - К., 1993. - С.60.

⁴³ ЦДАГО України, ф.1, оп.1, спр.42, арк.187.

⁴⁴ Там само, арк.186.

⁴⁵ Sullivant R. Op. cit. - P.103.

- 46 Майстренко І. Історія комуністичної партії України. - Б.М., 1979. - С.83.
- 47 Sullivant R. Op. sit. - P.103.
- 48 Итоги партпереписи на Украине. - С.ХІ.
- 49 Известия ЦК КП(б)У. - 1922. - # 4. - С.35.
- 50 Майстренко І. Вказ. праця. - С.84-85.
- 51 Sullivant R. Op. sit. - P.103.
- 52 ЦДАГО України, ф.1, оп.1, спр.93, арк.27.
- 53 Там само, спр.92, арк.12.; спр.93, арк.13.
- 54 Бабій Б.М. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства. (1921-1925 рр.). - К., 1961. - С.281.
- 55 ЦДАГО України, ф.1, оп.1, спр.93, арк.18.
- 56 Там само, арк.24.
- 57 Известия ЦК КП(б)У. - 1922. - #12. - С.24.
- 58 Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х - 30-х років: соціальний портрет та історична доля. - К., Едмонтон, 1992. - С.74.
- 59 Коммунист. - 1923. - 17 март.
- 60 Скрипник М. Статті й промови в справі національного будівництва. - Т.2. - Ч.І. - Б.М., 1929. - С.72.
- 61 Затонський В. Уривки із спогадів про українську революцію // Літопис революції. - 1929. - #4. - С.140.
- 62 Правда. - 1923. - 12 апр.
- 63 Там само. 20 март.
- 64 Скрипник М. Статті й промови в справі національного будівництва. - Т.2. - Ч.І. - С.25.
- 65 Национальный вопрос и советская Россия. - Б.М., 1921. - С.64.

⁶⁶ Известия ЦК КП(б)У. - 1921, - #1. - С.28.

⁶⁷ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.2115, арк.8.

⁶⁸ Там само, оп.1, спр.116, арк.25, 36.

⁶⁹ Цит. за: Гриневич Л.В. Журнал "Вісті ЦК КП(б)У" (1921-1930) як джерело історії проведення політики коренізації в Україні // Історико-географічні дослідження в Україні. Зб. наук. праць - К., 1994. - С.176.

⁷⁰ Попов М.М. Вказ. праця. - С.205

⁷¹ Сталін Й.В. Твори. - Т.5. - К., 1952. - С.115.

⁷² М.С. Україна й національна політика Советів. - Б.М., 1938. - С.37.

⁷³ Mace J. Communism and the Dilemmas of National Liberation. National Communism in Soviet Ukraine, 1918-1933. - Cambridge, Massachusetts, 1983. - P.94.

⁷⁴ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.1647, арк.52.

⁷⁵ Mace J. Op. cit. - P.94.

⁷⁶ ЦДАГО України, ф.1, оп.1, спр.92, арк.56-57.

⁷⁷ Документы и материалы о работе комиссии оргбюро ЦК РКП(б) по подготовке вопроса о взаимоотношениях РСФСР и независимых республик к пленуму Центрального Комитета партии (6 октября 1922 г.) // Известия ЦК КПСС. - 1989. - #9. - С.192-195, 198-200.

⁷⁸ Бакало І. Національна політика В.І.Леніна та перспективи її розвитку // Сучасність. - 1973. - #4. - С.60.

⁷⁹ Ленін В.І. Повне збір. творів. - Т.45. - С.201.

⁸⁰ Скрипник М. За здійснення теорії на практиці // Сучасність. - 1962. - Ч.3. - С.106.

⁸¹ КПРС в резолюціях... - Т.2. - К., 1979. - С.420-421.

⁸² ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.1660, арк.8.

⁸³ Цит. за: М.С. Україна й національна політика Совєтів. - С.40.

⁸⁴ Троцький Л. Про національне питання (З промови на VII Всеукр. парт. конференції в Харкові) // Національна політика радянської влади: Збірка. - Х., 1923. - С.7.

⁸⁵ Сталін Й.В. Твори. - Т.5. - С.324.

⁸⁶ Бачинський П.П. Здійснення на Україні ленінської національної політики в культурному будівництві (1921-1925) // Наук. праці з історії КПРС. - Вип.10. - К., 1966. - С.10.

⁸⁷ Центральний державний архів вищих органів влади і управління, ф.2, оп.2, спр.879, арк.1.

⁸⁸ Там само.

⁸⁹ ЗУ України. - 1923. - Ч.29. - Ст.430.

⁹⁰ Там само. - Ст.435.

⁹¹ Там само.

⁹² Там само.

⁹³ Там само.

⁹⁴ Бабій Б.М. Вказ. праця. - С.282-283.

⁹⁵ ЗУ України. - 1923. - Ч.29. - Ст.435.

⁹⁶ Dmytryshyn B. Moscow and the Ukraine 1918-1953: A Study of Russian Bolshevik nationality policy. - New York, 1956. - P.70.

⁹⁷ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.1693, арк.108.

⁹⁸ Чехович В.А. Проблеми національно-державного будівництва України в роки непу. - Х., 1996. - С.28.

⁹⁹ ЗУ України. - 1925. - Ч.26. - Ст.202.

¹⁰⁰ Sullivant R. Op. cit. - P.111-112.

¹⁰¹ Ibid. - P.112.

¹⁰² Сталін Й.В. Твори. - Т.5. - С.289-290.

¹⁰³ Там само. - С.290.

- ¹⁰⁴ Mace J. Op. sit. - P.92.
- ¹⁰⁵ Ibid.
- ¹⁰⁶ ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.21, арк.135.
- ¹⁰⁷ Sullivant R. Op. sit. - P.113.
- ¹⁰⁸ ЗУ України. - 1923. - Ч.29. - Ст.430.
- ¹⁰⁹ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.1771, арк.17.
- ¹¹⁰ Там само, арк.112.
- ¹¹¹ Там само, спр.1660, арк.4; Известия ЦК КП(б)У. - 1923. - #1-2. - С.5.
- ¹¹² Там само. - #3-4. - С.15-16.
- ¹¹³ Там само. - 1925. - #11. - С.749.
- ¹¹⁴ Об итогах украинизации. Тезисы Пленума ЦК КП(б)У. - Б.М., 1926. - С.7.
- ¹¹⁵ Известия ЦК КП(б)У. - 1925. - #13. - С.15.
- ¹¹⁶ Там само. - С.20.
- ¹¹⁷ Скрипник М. Статті і промови. - Т.2. - Х., 1931. - С.119.
- ¹¹⁸ Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. - К., 1995. - С.100.
- ¹¹⁹ Известия ЦК КП(б)У. - 1923. - #3-4. - С.16.
- ¹²⁰ Там само. - #7-8. - С.2; ЦДАГО України, ф.1, оп.1, спр.116, арк.4.
- ¹²¹ Известия ЦК КП(б)У. - #7-8. - С.2.
- ¹²² Там само. - #3-4. - С.32.
- ¹²³ Там само. - 1925. - #6. - С.46.
- ¹²⁴ Liber J. Op. sit. - P.46.

Підписано до друку 08.07.99 Формат 60х84 1/16

Ум.друк.арк. 1,86 Обл.вид.арк. 2,0

Тираж 100. Зам. 195 1998р. Безплатний

Поліграф.д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4

